

БОЈАН МИЉКОВИЋ
(Византолошки институт САНУ, Београд)

СРПСКИ ПАНАГИЈАР ИЗ ВАТОПЕДА*

Панагијар од рожине из Ватопеда један је од ових малобројних сасуда који потичу из средњег века. Његов настанак може се одредити у крај XIV, односно прву половину XV столећа, у време врло живих односа између овог светогорског манастира и српске деспотовине.

Кључне речи: панагијар, Ватопед, узношење, панагија, Света гора, рожина.

The panagiaron made out of rhinoceros horn from Vatopedi is one of the few vessels of that kind which originate from the Middle Ages. Its creation can be dated to the end of the 14th, or first half of the 15th century, at the time of very lively relations between this Athonite monastery and the Serbian despotate.

Key words: panagiaron, Vatopedi, elevation, panagia, Mount Athos, the horn of rhinoceros.

У ватопедској ризници се чува један панагијар од рожине са инкрустацијама од слоноваче, пречника од 11 и висине 2,5 cm, који је до сада само једном излаган у *Le Petit Palais*, градском Музеју лепих уметности Париза, од 10. априла до 5. јула 2009. године.¹ У његовом средишту, на пресеку издубљених кракова крста, који су некада били украшени интарзијом од троугаоних плочица слоноваче, налази се од истог материјала изведен минијатурни кружни медаљон (пречника 1,3 cm) са попрсјима Богородице и Христа, приљубљених лица. При врху средишњег, конкавног дела панагијара урезан је текст Богородичиног тропара из канона Андреја Критског, који се поје на јутрењу празника Преполовљења, у среду четврте седмице по Васкрсу² —

* Чланак садржи део резултата насталих током рада на пројекту *Традиција, иновација и идентитет у византијском свету*, регистрованом под бројем 177032 при Министарству просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

¹ Le Mont Athos et l'Empire byzantin. Trésors de la Sainte Montagne, Paris 2009, 242, n° 128.

² Patrologiæ cursus completus. Series græca, 97, 1425; Initia hymnorum Ecclesiae Graecae, I, ed. H. Follieri, (Studi e Testi 211) Città del Vaticano 1960, 244; The Synaxarion of the monastery

бы(сть) оубо чрево твоѣ с(вѣ)та трапеза ндоуштна н(ѣ)б(ѣ)снаго хлѣба х(рист)а ѿт негоже
всакъ ѿдн не оудреть ѿкоже р(ет)е всехъ питатель,³ док његов обод краси десет меда-
льона са попрсјима, које формирају две уплетене двочлане траке. Христу, који
десницом удељује благослов а левом руком држи склопљени кодекс у среди-
шњем медаљону горњег регистра, клањају се из суседних медаљона — Бого-
родица, Свети Јован Претеча и арханђели Михаило и Гаврило. Наспрам Хри-
стовог, у доњем је регистру средишњи медаљон са првоапостолима Петром и
Павлом, ка којима су окренути јеванђелисти Матеј, Јован Богослов и Лука,
док је једино Марко из доњег регистра упутио поглед на горе, ка Христу. Не-
ка од поља трапезастих облика између медаљона, имају познију испуну од се-
дефа и пурпурне пасте.

Панагијари су мали, кружни сасуди на којима се *уноси панагија*, посебно мешен хлебчић у славу Богородице, од којег, после заједничког обеда, његови учесници узимају по комадић. Најстарији писани помени панагијара налазе се у кратким поетским делима Манојла Фила, настајалим почетком XIV столећа. Песник је својим стиховима опевао чак осам оваквих предмета, начињених од различитог материјала — дрвета, полудрагог камена са стакленом пастом, сребра и злата.⁴ Савремен је и помен златног панагијара, који поред других скупоцених посуда, у својој опоруци из октобра 1325, *скућерије* Теодор Сарандин уз највећи део своје покретне и непокретне имовине завештава Претечином манастиру званом τῆς Πέτρας, који је основао у Верији.⁵ Ови предмети свакако су већ тада увелико били у употреби, јер је *Узношење панагије* после сваког оброка у монашким заједницама широм Царства, па чак и ван његових граница, било уобичајено још у XI и XII столећу, како то стоји у манастирским уставима Никона са Црне горе код Антиохије (око 1060), престоничког Пантократора (октобар 1136) или Светог Николе τῶν Κασιούλων близу Отранта (1160).⁶ Да је реч о старијем обреду који није морао бити везан само за монашке обитељи сведочи текст евхологија из X века (Cod. Cryptofer-

of the Theotokos Evergetis. March–August. The Movable Cycle, ed. R. H. Jordan, Belfast 2005, 578.

³ Исти текст, само на грчком, угравиран је на сребрној оплати која тече по ободу хиландарског панагијара од полудрагог јасписа боје меди — ΓΕΓΟΝΕΝ Η ΚΟΙΛΙΑ ΣΟΥ ΑΓΙΑ ΤΡΑΠ(Ε)ΖΑ ΕΧΟΥΣΑ Τ(Ο)Ν ΟΥΡΑΝΙΟΝ ΑΡΤΟΝ Χ(ΡΙ)ΣΤΟ)Ν ΤΟΝ Θ(Ε)Ο)Ν ΗΜ(Ω)Ν ΕΞ ΟΥ ΠΑΣ Ο ΤΡΟΓΟΝ ΟΥ ΘΗΝΣΚΕΙ ΩΣ ΕΦΗΣΕΝ Ο ΤΟΥ ΠΑΝΤΟΣ ΘΕΟΓΕΝΗΤΟΡ ΤΡΟΦ(Ε)ΥΣ, в. Л. Мирковић, Хиландарске старине, Старинар 10–11 (1935/6) 92 (= *исѣи*, Иконографске студије, Нови Сад 1974, 237); С. Радојчић, Уметнички споменици манастира Хиландара, ЗРВИ 3 (1955) 183; Θεσσαυροὶ τοῦ Ἀγίου Ὁρους, Thessaloniki 1997, 329–330, бр. 9.8.

⁴ Manuelis Philæ carmina, I, ed. E. Miller, Parisii 1855, 38, 39, 228–229, 244; II (1857), 157–158, 199.

⁵ Ктитор три године касније прима монашки постриг у Ватопеду, у коме умире 1330, а своју задужбину у Верији са целокупним имањем поклања атонском манастиру, cf. Actes de Vatoṗédi, I, Paris 2001, 348, 355, n° 64.55, 61.

⁶ Тактикон Никона Черногорца, изд. В. Н. Бенешевич, Записки Историко-филологическог Факултета Петроградског Университета 139, Выпуск I (Петроград 1917) 34–35; P. Gautier, Le typikon du Christ Sauveur Pantocrator, REB 32 (1974) 55–57; Byzantine monastic foundation documents, IV, Washington 2000, 1327.

ratensis Г. β. VII), по коме се ὕψωσις τῆς παναγίας приређује *оном који њујује*.⁷ Управо је Богородичин тропар из Канона Андреја Критског, између осталог, појан у овим приликама, те настанак самог обичаја вероватно није старији од VIII столећа, док су његови евхаристијски корени више него очигледни.⁸ Овај чин је забележен и у дворском церемонијалу средином XIV века — за божићни ручак доместик τοῦ δεμεστικείου доноси хлебчић на панагијару, василевс устаје, ступа на супеданеум и од великог доместика преузима панагију, ломи је и у тренутку док један њен комад ставља у уста, сви присутни узвикују πολυχρόνιον, а пинкern приноси послужавник са пехаром вина и убрисом.⁹ Панагија временом улази и у црквени обред, а због различите праксе, Симеон, архиепископ Солуна, тражио је од себи потчињених свештенослужитеља на почетку XV столећа да њено освећење врше на јутрењу, после девете песме.¹⁰

Највећи број средњовековних панагијара чува се у богатим ризницама атонских манастира.¹¹ У дну удубљеног дела увек је Богородица, са малим Христом или сама, док су около изрезбарени најугледнији представници свих светачких *родава* према избору наручиоца — пророка, апостола, анђела, архијереја и ђакона, ратника и мученика. На њима су најчешће исписивани текстови који славе Богородицу. Извођени су у различитим материјалима, или њиховом комбинацијом, а занимљиво је да су сва три панагијара начињена од рога носорога везана за српску средину — један се чува у хиландарској,¹² други у дечанској збирци,¹³ док је трећи, предмет овог рада, у Ватопеду. Ова ретка и на Далеком истоку врло тражена *роба*, у чија се лековито-магична свој-

⁷ ὅταν μέλλει ἀποδηῆσαι τις ἐν ταξειδίῳ, cf. ΕΥΧΟΛΟΓΙΟΝ sive rituale Graecorum, ed. J. Goar, Venetiis 1730², 680–681.

⁸ Типици цариградског Пантократора и Светог Николе у Казоли, по узимању частице панагије, прописивали су испијање и једног гутљаја вина, док је Мати Божија призивана да судеонцима пружи помоћ и заштиту. За већу старину ове праксе, cf. J. J. Yiannias, The Elevation of the Panaghia, DOP 26 (1972) 225–236.

⁹ Pseudo-Kodinos, Traité des Offices, éd. J. Verpeaux, Paris 1966, 217–218.

¹⁰ Περί θείας προσευχῆς, PG 155, 661–669; Αἱ τρεῖς λειτουργίαι, ed. P. N. Trembelas, Athens 1935, 116–117.

У недавно објављеној, исцрпној студији, I. Drpić, Notes on Byzantine panagiaria, Зограф 35 (2011) 51–61, постоји претпоставка да су панагијарима називана и *енколпица* ношена на ланчићу око врата, оправдано заснована на стиху Τῆς παρθένου τὸν ἄρτον ἐν στέρνοισι φέρω, Manuelis Philae, II, 239. Ипак, цитирани стих може описивати и представу Христа Емануила у медаљону на грудима Богородице Оранте, а ако је код Манојла Фила реч о каквом напрсном реципијенту, у њему је најпре ношен комадић нафоре, дељене вернима на крају литургије.

¹¹ Н. П. Кондаков, Памятники христианского искусства на Афоне, С.-Петербург 1902, 222–234; В. Пуцко, Византийские панагиары на Афоне, Сборник в чест на акад. Димитър Ангелов, София 1994, 247–256.

¹² Мирковић, Хиландарске старине, 94; Радојчић, Уметнички споменици, 183–184; Θεσσαυροὶ, 339, бр. 9.17.

¹³ М. Јеврић, Panagie du trésor du monastère de Dečani, Actes du XIIe Congrès international d'études byzantines, III, Beograd 1964, 151–157; М. Шакоџа, Дечанска ризница, Београд 1984, 347–348.

ства и данас верује, у средњовековну Србију је могла dospети само посредством трговаца са Оријента.

Међутим, ако се покушају хронолошки одредити времена њиховог настанка, долази се до готово непремостивих препрека. Начин рада мајстора који су их извели тешко се прати, пре свега због њихових минијатурних димензија: пречник хиландарског је тек за 0,5 cm већи од ватопедског панагијара, док оног у Дечанима износи читавих 15 cm. То је, генерално узевши, проблем који се тиче проучавања византијске ситне пластике у целини, јер су готово изузетна дела која се иоле прецизно могу датовати, попут познатог панагијара од зеленог стеатита, који се некад чувао у руском манастиру Светог Пантелејмона на Атону, а данас је изгубљен. Изглед овог минијатурног ремек дела од свега 9 cm у пречнику, минуциозно изрезбареног, подсећа, како је то лепо запажено, на *поглед одоздо у кришкасџу куџолу* византијског храма.¹⁴ У два опширна натписа, исписана у дванаестерцу, помиње се наручилац, трапезунтски автократор Алексије III Комнин Анђео (1349–1390), а израда панагијара се најпре може одредити у последњих петнаестак година његове владе када василевс долази у непосредан додир са Светом Гором као ктитор Дионисијеве обитељи, септембра 1374. године.¹⁵ Да би се стекла представа шта је све једно овакво минијатурно дело могло садржати, ваља напоменути да су панагијар, осим калиграфских натписа, красиле још допојасне представе Богородице Панагије са малим Христом и дванаест старозаветних пророка око њих, скупа са текстовима на свицима и сигнатурама око њихових глава.

Ипак, с обзиром на то да су натписи с именима историји познатих личности на оваквим делима релативно ретки, од највеће је помоћи иконографска анализа, односно време формирања појединих тема у монументалној, и потом њихова појава на делима примењене уметности. Тако је на данас најчешће излаганом и репродукованом панагијару од светлозеленог стеатита из атонског манастира Ксиропотама, око средишњег кружног медаљона са стојећом Богородицом Орантом, означеном као Η ΜΕΓΑΛΗ ΠΑΝΑΓΙΑ, и малог допојасног Христа у мандорли на њеним грудима, којима се клањају арханђели Михаило и Гаврило у ђаконским одеждама, под аркадама, два пута изрезбарен Христос архијереј у сакоу. Он испред олтара (ΤΟ ΑΓΙΩΝ ΘΗΣΙΑΣΤΗΡΗΟΝ), на чијој Часној трпези под балдахином лежи Агнец Божији (Ο ΑΜΝΟΣ ΤΟΥ Θ(Ε)ΟΥ), благосиља поворку анђела-ђакона у Великом входу, док им испод ногу теку стихови *Херувимске њесме* која се поје у тренутку полагања Светих дарова на олтарску трпезу.¹⁶ Симболична представа *Небеске литургије* први

¹⁴ I. Kalavrezou-Maxeiner, *Byzantine Icons in Steatite*, Wien 1985, 206–208, no 132.

¹⁵ Actes de Dionysiou, éd. N. Oikonomides, Paris 1968, 50–61, no 4; у најновијим радовима је изражена сумња да наручилац овог дела може бити поменути трапезунтски владар, cf. A. Rhoby, *Byzantinische Epigramme auf Ikonen und Objekten der Kleinkunst*, Wien 2010, 362–365; *Drpic*, Notes, 57.

¹⁶ Ови стихови само наглашавају евхаристијску симболику *Узношења панагије*, cf. Kalavrezou-Maxeiner, op. cit., 204–205, no 131; Θησαυροί, 324–325, бр. 9.5.

пут се јавља у Краљевој цркви у Студеници и у познијим задужбинама краља Милутина,¹⁷ те овај панагијар није могао настати пре почетка XIV столећа.

Нешто слично се може рећи и за хиландарски панагијар од рожине, на основу ретке представе Свете Тројице.¹⁸ Наиме, изнад средишњег медаљона са допојасним ликовима Богородице Оранте и Богомладенца испред њених груди, изрезбарени су у мандорли коју носе четири симбола јеванђелиста, Бог Отац са Сином Емануилом и голубом Светог Духа у свом крилу. Најстарија оваква представа сачувана је у ватиканском рукопису *Небеске лествице* (cod. gr. 394, fol. 7^r) светог Јована ὁ τῆς κλίμακος, из друге половине XI столећа, у илустрацији монашког *Најушшања светиа*, где је Бог Отац означен као Ἰ(ησοῦ)ς Χ(ριστὸ)ς ὁ παλαιὸς τῶν ἡμερῶν. Он једном руком придржава Емануила, а другом голуба у његовом крилу.¹⁹ Да је оваква представа стварала извесне недоумице у догматском смислу најбоље сведочи минијатура са почетка, једно столеће млађег рукописа Новог Завета (Suppl. gr. 52, fol. 1^v) из бечке Народне библиотеке. Друго лице Свете Тројице (Н ΑΓΙΑ ΤΡΙΑС), окружене небеским силама као на хиландарском панагијару, овде је насликано као Христос у зрелим годинама, који обема рукама придржава голуба на грудима, док седи у очевом крилу, а испод илуминације је у десет антитеза укратко изложена суштина тројичног Бога.²⁰ На готово исти начин се једини пут јавља и у монументалном сликарству, с том разликом што је у попречном своду унутрашњег нартекса костурске Богородице Кубелидики, на слоју живописа из треће четвртине XIII века, голуб Светог Духа насликан у сферној светлосној аури, а натпис гласи Ι(ΗΣΟΥ)Σ Χ(ΡΙΣΤΟ)Σ Ο Θ(ΕΟ)Σ ΗΜΩΝ Ο Π(Α)ΤΗΡ ΥΙΟΣ ΚΑΙ ΠΝ(ΕΥΜ)Α ΤΟ ΑΓΙΟΝ.²¹ Сачуван је и опис једне овакве представе у познатом рукопису бр. 524 из венецијанске библиотеке Марџијане.²² Спорадично јављање на овај начин насликане Свете Тројице да се у византијској уметности пратити током два столећа, али обнављање старе теолошке расправе са Латинима, о происхођењу Светог Духа, знаменито *filioque*, у време Лионске уније 1274, учинило је крај сликању голуба у наручју Сина у византијској и уметности њој подложних балканских народа.²³ Доњу временску границу настан-

¹⁷ Г. Бабић, Краљева црква у Студеници, Београд 1987, 68–69.

¹⁸ Њена појава овде је сасвим разумљива, јер *Узношење панагије* управо започиње стихом μέγα τὸ ὄνομα τῆς ἁγίας τριάδος, cf. ΕΥΧΟΛΟΓΙΟΝ, 681; *Drpic*, Notes, 51–52.

¹⁹ J. R. Martin, *The Illustration of the Heavenly Ladder of John Climacus*, Princeton 1954, 49–50.

²⁰ L'Art Byzantin, Art Européen, Athènes 1964, 307–308, n° 297.

²¹ Ch. Mauropoulou-Tsioumi, *Οι τοιχογραφίες τοῦ 13ου αἰώνα στὴν Κοιμητὴλίδικη Καστοριάς*, Thessaloniki 1973, 85–89.

²² S. Lambros, *Ὁ Μαρκανὸς κῶδιξ 524, Νέος Ἑλληνομνήμων 8* (Athens 1911) 6, бр. 4.

²³ Ц. Грозданов, Охридско зидно сликарство XIV века, Београд 1980, 164. Рецидивом старије праксе или пак једноставно омашком сликара, пре но унијатским схватањима, да се објаснити илустрација 109. Давидовог псалма у Минхенском псалтиру с краја XIV века (fol. 146^v). Гледано слева надесно, на заједничком трону седе Бог Отац и, с његове леве стране, Син са голубом Светог Духа у крилу, насупротив делу почетног стиха псалма ... сѣди ѿ десноју цени, уп. С. Радојчић, Минхенски српски псалтир, Зборник Филозофског факултета 7/1 (Београд 1963) 279–280; *Der Serbische Psalter. Faksimile*, Wiesbaden 1983. Готов, старији образац преузео је око

ка хиландарског панагијара, српско–словенски натписи на њему одређују најраније у другу половину XII столећа, те се у овако добијеним хронолошким оквирима може размишљати и о Симеоновој и Савиној обнови Хиландара као времену приспећа овог предмета у манастир у коме је и данас похрањен. Можда се Теодосијеве речи и *съсуды светлыи доволне сню оукраинкь*,²⁴ односе и на панагијар од рожине.²⁵

У недостатку иконографског садржаја ове врсте, од значаја су и чисто формалне одлике пластичног украса ових предмета, као у случају ватопедског панагијара. Наиме, низ повезаних медаљона у виду осмица, те двојне траке, врло су добро познати елементи сликане и рељефне декорације цркава из последње фазе српске средњовековне уметности, с краја XIV и прве половине XV века,²⁶ па се и настанак ватопедског панагијара најпре може сместити у ово раздобље, поготову ако се имају у виду живе везе овог светогорског манастира са државом српских деспота. Представници ватопедског братства су више пута током овог периода долазили у Србију тражећи материјалну потпору за свој манастир, а међу њиховим угледним домаћинима могао је бити и дародавац панагијара — 2. јула 1417, деспот Стефан дарује Ватопеду годишњу ренту од 60 литри сребра са царине Новог Брда и оближње село Копривницу, што десетак година касније потврђује и његов сестрић и наследник Ђурађ Бранковић; 28. марта 1432, велики челник Радич је даровао манастиру сто златних дуката, село Бело Поље на Морави и део свог винограда површине око 70 ари, добивши за узврат келије и аделфате у Ватопеду, те право на пристајање, истовар робе и зимовање кастамонитске лађе у ватопедском пристаништу;²⁷ дар великог челника одмах потврђује и врховни господар, деспот

1400. сликар једне иконе у далеком Новгороду, в. *В. Н. Лазарев*, Русская средневековая живопись, Москва 1970, 279–291. Угледни аутор је формирање теме у Византији и њену позну појаву у Русији тумачио као визуелни резултат борбе против антитринитаристичких јереси. Ваља овде подсетити да је предводник престоничких богумила, монах Василије, око 1111. јавно спаљен на Хиподрому, cf. *Annae Comnenae Alexias*, ed. *D. R. Reinsch, A. Kambylis, Berolini — Novi Eboraci* 2001, 491–493; док је Стефан Немања око 1170, убрзо по ступању на великожупански престо, кренуо у енергичан обрачун са овим јеретицима, којих је било и у властелинским круговима, в. Стефан Првовенчани, Сабрана дела, пр. *Љ. Јухас-Георгиевска, Т. Јовановић*, Београд 1999, 32–36; пронашавши трајно уточиште у суседној Босни, срећу се и касније у српским изворима, уп. Душанов Законик, пр. *Ђ. Бубало*, Београд 2010, 77, 152.

²⁴ Теодосије Хиландарац, Живот светог Саве, изд. *Ђ. Даничић*, пр. *Ђ. Трифуновић*, Београд 1973, 50–51.

²⁵ Уобичајено се сматра да је панагијар нешто млађи и да потиче из XIII, односно XIV столећа, уп. *Радочић*, Уметнички споменици, 183; *Θησαυροί*, 339, бр. 9.17. Овде предложено датовање сврстава га међу најстарије предмете уметничке израде у манастирској ризници, какви су и мозаична икона Богородице са Христом, царске двери украшене интарзијом, те стара ставротека, који се такође везују за српску обнову Хиландара, в. *Б. Миљковић*, Житија светог Саве као извори за историју средњовековне уметности, Београд 2008, 91–92.

²⁶ *В. Ј. Ђурић*, Византијске фреске у Југославији, Београд 1974, 95; *Ј. Максимовић*, Српска средњовековна скулптура, Нови Сад 1971, 148.

²⁷ Манастир Кастамонит је очигледно зарад својих поседа око ушћа Струме, cf. *Actes de Kastamonitou*, éd. *N. Oikonomidès*, Paris 1978, 82, имао и бродић у Струмском заливу. Да би се избегле опасности пловидбе око јужног рта полуострва, брижни ктитор, а потом и сабрао ове обитељи, велики челник Радич издејствовао је од Ватопеда ову неуобичајену привилегију. Он

Ђурађ; исте године, велики војвода Радослав Михаљевић и брат му Михаило за суму од 600 перпера и тридесет литри сребра добијају на доживотно уживање ватопедски пирг τοῦ Κωλετζῆ са шест аделфата;²⁸ напослетку, ризничар деспота Лазара, Радослав, највероватније је постао ватопедски монах, јер се деспотова повеља издата 4. децембра 1457, којом се Радославу за верну службу потврђују раније стечена имања, данас чува у архиву Ватопеда.²⁹ Панагијар од рожине може бити дар неког од поменутих српских угледника ватопедским монасима на свршетку њиховог опроштајног обеда, или га је он са собом понео, молитвено се раставши са својим ближњима и световним животом, на свој пут ка овом светогорском манастиру.³⁰

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ — LIST OF REFERNCES

Извори — Primary Sources

- Actes de Dionysiou, éd. N. Oikonomidès, Paris 1968.
 Actes de Kastamonitou, éd. N. Oikonomidès, Paris 1978.
 Actes de Vatorpédi, I, éd. J. Bompaire, J. Lefort, V. Kravari, Ch. Giros, Paris 2001.
 Αἱ τρεῖς λειτουργίαι, ed. P. N. Trembelas, Athena 1935. [Hai treis leitourgiai, ed. P. N. Trembelas, Athena 1935].
 Analecta sacra et classica Spicilegio Solesmensi parata, VI, ed. J. B. Pitra, Parisiis 1882.
 Annae Comnenae Alexias, ed. D. R. Reinsch, A. Kambylis, Berolini — Novi Eboraci 2001.
 Byzantine monastic foundation documents, IV, Washington 2000.
 Der Serbische Psalter. Faksimile, Wiesbaden 1983.
 Follieri H., Initia hymnorum Ecclesiae Graecae I, Studi e Testi 211, Città del Vaticano 1960.
 Gautier P., Le typikon du Christ Sauveur Pantocrator, Revue des études byzantines 32 (1974) 1–147.
 Goar J. (ed.), ΕΥΧΟΛΟΓΙΟΝ sive rituale Graecorum, Venetiis 1730².
 Lambros S., Ὁ Μαρκανὸς κῶδιξ 524, Νέος Ἑλληνομνήμων 8 (1911) 3–59, 123–192. [Lambros S., Ho Markianos kōdix 524, Neos Hellēnomnēmōn 8 (1911) 3–59, 123–192].

је иначе својој светогорској задужбини, Кастамониту, поред осталог поклонио и сьоудε свещене, како стоји у манастирском уставу написаном 22. маја 1433, уп. Стари српски хрисовуљи, акти, биографије, летописи, типичи, поменици, записи и др., пр. Љ. Стјојановић, Споменик Српске краљевске академије 3 (Београд 1890) 35; М. Сиремић, Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба, Београд 1994, 172–173, 204–205.

²⁸ Рушевине овог пирга, који и данас доминира истоименим заливом, налази се источно од манастира на нешто више од пола сата хода. Пирг је пре 1376. обновио Јован VI Кантакузин (1347–1354), вероватно већ као монах Јоасаф, после једног од упада турских пирата, в. P. L. Theocharidis, Ο πύργος της μονής του Καλέτζη (Κολιτσού), Ἱερὰ Μονὴ Βατοπαϊδίου. Ἱστορία καὶ τέχνη (Ἀθωνικά Σύμμεικτα), Athens 1999, 197–209.

²⁹ M. Lascaris, Actes serbes de Vatorpédi, Bsl 6 (1935/6) 179–185; P. Радић, Манастир Ватопед и Србија у XV веку, Трећа казивања о Светој Гори, Београд 2000, 84–99.

³⁰ Сам чин *Узношења ѧанагије* био је познат на српском двору још почетком XIII столећа, судећи по седмом питању које је краљ Стефан Радослав упутио охридском архиепископу Димитрију Хоматину, у коме тражи објашњење овог обичаја, cf. Analecta sacra et classica Spicilegio Solesmensi parata, VI, ed. J. B. Pitra, Parisiis 1882, 693–696, док се помен једног панагијара среће у покладу који је деспот Ђурађ похранио у Дубровнику, 24. јула 1441. године, в. Старе српске повеље и писма, I/2, пр. Љ. Стјојановић, Београд — Ср. Карловци 1934, 24, бр. 638.

- Lascares M.*, Actes serbes de Vatopédi, Byzantinoslavica 6 (1935/6) 166–185.
- Manuelis Philae carmina, I–II, ed. *E. Miller*, Parisiis 1855–1857.
- Patrologiæ cursus completus. Series græca, ed. *J. P. Migne*, Paris 1857–1866.
- Pseudo-Kodinos, Traité des Offices, éd. *J. Verpeaux*, Paris 1966.
- Rhoby A.*, Byzantinische Epigramme auf Ikonen und Objekten der Kleinkunst, Wien 2010.
- The Synaxarion of the monastery of the Theotokos Evergetis. March–August. The Movable Cycle, ed. *R. H. Jordan*, Belfast 2005.
- Душанов Законик, пр. *Ђ. Бубало*, Београд 2010. [Dušanov Zakonik, pr. *Đ. Bubalo*, Beograd 2010].
- Старе српске повеље и писма, I/2, пр. *Љ. Стојановић*, Београд — Ср. Карловци 1934. [Stare srpske povelje i pisma, I/2, pr. *L.J. Stojanović*, Beograd — Sr. Karlovcı 1934].
- Стари српски хрисовуљи, акти, биографије, летописи, типичи, поменици, записи и др., пр. *Љ. Стојановић*, Споменик Српске краљевске академије 3 (Београд 1890) [Stari srpski hrisovulji, akti, biografije, letopisi, tipici, pomenici, zapisi i dr., pr. *L.J. Stojanović*, Spomenik Srpske kraljevske akademije 3 (Beograd 1890)].
- Стефан Првовенчани, Сабрана дела, пр. *Љ. Јухас-Георгиевска, Т. Јовановић*, Београд 1999. [Stefan Prvovenčani, Sabrana dela, pr. *L.J. Juhas-Georgievska, T. Jovanović*, Beograd 1999].
- Тактикон Никона Черногорца, изд. *В. Н. Бенешевич*, Записки Историко-филологического Факультета Петроградского Университета 139, Выпуск I (Петроград 1917) [Taktikon Nikona Černogorca, izd. *V. N. Benešević*, Zapiski Istoriko-filologičeskogo Fakul'teta Petrogradskago Universiteta 139, Vypusk I (Petrograd 1917)].
- Теодосије Хиландарац, Живот светог Саве, изд. *Ђ. Даничић*, пр. *Ђ. Трифуновић*, Београд 1973. [Teodosije Hilandarac, Život svetoga Save, izd. *Đ. Daničić*, pr. *Đ. Trifunović*, Beograd 1973].

Литература — Secondary Works

- Drpić I.*, Notes on Byzantine *panagiaria*, Zograf 35 (2011) 51–61.
- Jevrić M.*, Panagie du trésor du monastère de Dečani, Actes du XIIe Congrès international d'études byzantines, III, Beograd 1964, 151–157.
- Kalavrezou-Maxeiner I.*, Byzantine Icons in Steatite, Wien 1985.
- L'Art Byzantin, Art Européen, Athènes 1964.
- Le Mont Athos et l'Empire byzantin. Trésors de la Sainte Montagne, Paris 2009.
- Martin J. R.*, The Illustration of the Heavenly Ladder of John Climacus, Princeton 1954.
- Mauropoulou-Tsioumi Ch.*, Οἱ τοιχογραφίες τοῦ 13^{ου} αἰώνα στὴν Κομπελίδικη Καστοριᾶς, Thessaloniki 1973. [*Mauropoulou-Tsioumē Ch.*, Hoi toichographies tou 13ou aiōna stēn Kōmpelidikē Kastorias, Thessalonikē, 1973].
- Θησαυροὶ τοῦ Ἁγίου Ὄρους, Thessaloniki 1997. [Thēsauroi tou Hagiou Orous, Thessalonikē 1997].
- Theocharidis P. L.*, Ο πύργος της μονής του Καλέτζη (Κολιτσού), Ἱερά Μονή Βατοπαιδίου. Ἱστορία καὶ τέχνη (Αθωνικά Σύμμεικτα 7), Athena 1999. [*Theocharidēs P. L.*, Ho pyrgos tēs monēs tou Kaletzē (Kolitsou), Hiera Monē Vatopediou. Historia kai technē (Athōnika Symmeikta 7), Athēna 1999].
- Yiannias J. J.*, The Elevation of the Panaghia, Dumbarton Oaks Papers 26 (1972) 225–236.
- Babić G.*, Краљева црква у Студеници, Београд 1987. [*Babić G.*, Kraljeva crkva u Studenici, Beograd 1987].
- Грозданов Ц.*, Охридско зидно сликарство XIV века, Београд 1980. [*Grozdanov C.*, Ohridsko zidno slikarstvo XIV veaka, Beograd 1980].
- Ђурић В. Ј.*, Византијске фреске у Југославији, Београд 1974. [*Đurić V. J.*, Vizantijske freske u Jugoslaviji, Beograd 1974].

- Кондаков Н. П.*, Памятники христианского искусства на Афоне, С.-Петербург 1902. [*Kondakov N. P.*, Pamjatniki hristianskogo iskusstva na Afone, S.-Peterburg 1902].
- Лазарев В. Н.*, Русская средневековая живопись, Москва 1970. [*Lazarev V. N.*, Russkaja srednevekovaja živopis', Moskva 1970].
- Максимовић Ј.*, Српска средњовековна скулптура, Нови Сад 1971. [*Maksimović J.*, Srpska srednjovekovna skulptura, Novi Sad 1971].
- Миљковић Б.*, Житија светог Саве као извори за историју средњовековне уметности, Београд 2008. [*Miljković B.*, Žitija svetog Save kao izvori za istoriju srednjovekovne umetnosti, Beograd 2008].
- Мирковић Л.*, Иконографске студије, Нови Сад 1974. [*Mirković L.*, Ikonografske studije, Novi Sad 1974].
- Мирковић Л.*, Хиландарске старине, Старинар 10–11 (1935/6) 83–94. [*Mirković L.*, Hilendarske starine, Starinar 10–11 (1935/6), 83–94].
- Пуцко В.*, Византијске панагијаре на Афоне, Сборник в чест на акад. Димитър Ангелов, Софија 1994, 247–256. [*Pucko V.*, Vizantijskie panagiary na Afone, Sbornik v čest na akad. Dimităr Angelov, Sofija 1994, 247–256].
- Радић Р.*, Манастир Ватопед и Србија у XV веку, Трећа казивања о Светој Гори, Београд 2000, 84–99. [*Radić R.*, Manastir Vatoped i Srbija u XV veku, Treća kazivanja o Svetoj Gori, Beograd 2000, 84–99].
- Радојчић С.*, Минхенски српски псалтир, Зборник Филозофског факултета 7/1 (Београд 1963) 277–285. [*Radović S.*, Minhenski srpski psaltir, Zbornik Filozofskog fakulteta 7/1 (Beograd 1963) 277–285].
- Радојчић С.*, Уметнички споменици манастира Хиландара, Зборник радова Византолошког института 3 (1955) 163–190. [*Radović S.*, Umetnički spomenici manastira Hilandara, Zbornik radova Vizantološkog instituta 3 (1955) 163–190].
- Спремић М.*, Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба, Београд 1994. [*Spremić M.*, Despot Đurađ Branković i njegovo doba, Beograd 1994].
- Шакоџа М.*, Дечанска ризница, Београд 1984. [*Šakota M.*, Dečanska riznica, Beograd 1984].

Bojan Miljković

(Institute for Byzantine Studies of Serbian Academy of Sciences and Arts, Belgrade)

THE SERBIAN PANAGIARION FROM VATOPEDI

The panagiaron from Vatopedi, made out of a rhinoceros horn, is decorated with the busts of the Mother of God, Christ, St. John the Forerunner, the archangels Michael and Gabriel, the apostles Peter and Paul, the Evangelists, and the text of troparion of the Mother of God from the canon of Andrew of Crete, which is read on the holiday of Mid-Pentecost. Only two other panagiaria made of the same material are preserved, in Hilandar and Dečani. These are small, circular vessels used for the elevation of the panagia, a special bread made in honour of the Mother of God, from which the participants, after a meal together, take a little

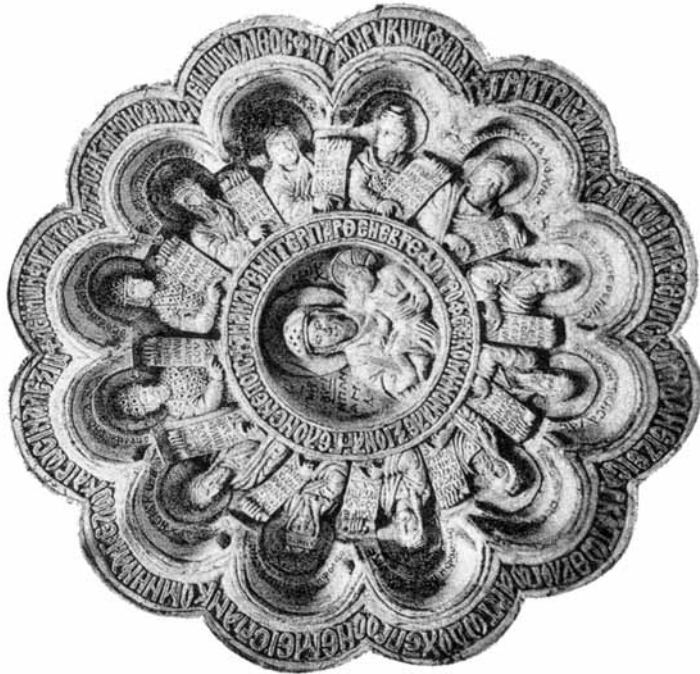
piece each and drink a sip of wine. Despite the obvious Eucharistic roots, the verses by Andrew of Crete carved on the panagiaron from Vatopedi, represent the *terminus post quem* of the creation of this rite. Some of the medieval panagiaria can be dated relatively precisely, like the one that was kept in the Russian Athonite monastery — a gift from Alexios III Komnenos Angelos, which was created most probably between 1374 and 1390, and then the panagiaron of Xeropotamou, after 1325, or the Hilandar panagiaron made out of a rhinoceros horn, around 1200. Based on the formal characteristics of its non-figural decoration, the medallions formed in the shape of the number eight by two intertwined double ribbons, characteristic for the final period of Serbian medieval art, the panagiaron of Vatopedi can primarily be dated to the end of the 14th, or the first half of the 15th century.

Вагопедски и хиландарски панагијар од рожине

Кеиропотамски панагијар

Панагијар Алексија III Комнина Анђела

Света Троица, Национална библиотека, Беч (Suppl. gr. 52, fol. 1v)

Света Тројица, Богородица Кубелидики, Костур